

HIRİSTİYANLIĞIN NECRÂN'A GİRİŞİ VE GELİŐİMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

Dr. Yaşar ÜNER²

ÖZET

Hıristiyanlığın Güney Arabistan'a ilk kez Nocrân üzerinden girdiğiyle ilgili olarak hem Hıristiyanların hem de Müslümanların –kendi itikatlarıyla uyumlu– rivayetleri bulunmaktadır. Fakat tarihî veriler göz önünde bulundurulduğunda Hıristiyanlığın Güney Arabistan'a Nocrân üzerinden girmeyip, Hıristiyan tüccarların yol uğrağı olan liman şehirleri üzerinden plansız bir şekilde girdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bununla birlikte Hıristiyanlığın Güney Arabistan'daki gelişim sürecinde Nocrân oldukça etkili bir pozisyonda yer almıştır. İslâm öncesi dönemde bölgenin en önemli ticaret şehirlerden biri olan Nocrân üzerinde hâkimiyet kurmak ve burada kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bir toplum inşa etmek isteyen Bizans, Monofizit Habeşliler vasıtasıyla Hıristiyanlığın orada varlık göstermesi ve gelişmesi için planlı misyon hareketlerini desteklemiştir. İlerleyen süreçte Sâsâniler aynı amaç doğrultusunda himayesinde bulunan Nestûriler vasıtasıyla bölgeye etki etmeye çalışmıştır. Bu mücadeleler nedeniyle bölgede büyük bir kaos oluşmuş ve sonuç olarak “Nocrân Katliamı” gerçekleşmiştir. Katliamdan sonra bölgeye sırasıyla Habeşliler ve Sâsâniler hâkim olmuş ve bu durum Habeşliler döneminde Monofizitliğin, Sâsâniler döneminde de Nestûriliğin bölgedeki hâkim mezhep olmasını sağlamıştır. Müslümanların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte buradaki Hıristiyanlık zayıflamış ve önceki görünürlüğünü kaybetmiştir. Sonuç olarak, sunî ve pragmatik bir biçimde desteklenen dinlerin veya mezheplerin varlıklarını uzun süre devam ettirmeyeceklerini söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Nocrân, Hıristiyanlık, Monofizitlik, Nestûrilik, Habeşliler, Bizans, Sâsâniler

¹ Bu makale yazarın 2023 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda tamamladığı “Tarihsiz Hakikat'in İzinde: Tarih ve Teoloji Aksında Nocrân Hıristiyanları” adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

² DİB, Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-2201-5401, yasaruner2000@hotmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 31/03/2024–Kabul Tarihi/Accepted: 25/04/2024

A STUDY ON THE ENTRY AND DEVELOPMENT OF CHRISTIANITY IN NAJRAN

Dr. Yaşar ÜNER

ABSTRACT

There are narrations of both Christians and Muslims - in line with their own beliefs - that Christianity first entered Southern Arabia through Najran. However, considering the historical data, it seems possible to say that Christianity did not enter Southern Arabia through Najran, but in an unplanned manner through the port cities that were frequent stops of Christian merchants. At the same time, Najran occupied a very influential position during the development of Christianity in Southern Arabia. Byzantium, which wanted to dominate Najran, one of the most important commercial cities of the region in the pre-Islamic period, and to build a society that acted in line with its own interests there, supported planned mission movements for Christianity to exist and develop there through the Monophysite Abyssinians. In the following period, the Sassanids tried to influence the region through the Nestorians under their protection for the same purpose. Due to these struggles, great chaos occurred in the region and as a result, the "Najran Massacre" took place. After the massacre, the Abyssinians and Sassanids dominated the region, respectively, and this made Monophysitism during the Abyssinian period and Nestorianism the dominant sect in the region during the Sassanid period. With the dominance of Muslims in the region, Christianity here weakened and lost its previous visibility. As a result, it is possible to say that artificially and pragmatically supported religions or sects will not continue their existence for a long time.

Keywords: Najran, Christianity, Monophysitism, Nestorianism, Abyssinians, Byzantium, Sassanids

1. GİRİŞ

Genelleştirmenin tehlikesini göz önünde bulundurarak Müslümanların Negrân Hıristiyanlarını, Medine’de Hz. Peygamber’i ziyaret etmeleri (630) ve sonrasında gerçekleşen "Mübâhale Olayı" sebebiyle –dar bir çerçevede– tanıdıklarını söylemek mümkündür. Aynı şekilde onların Hıristiyanlığın Negrân’a girişine dair bilgilerinin, Müslüman kaynaklarında geçen menkıbevî anlatılara dayandığı da söylenebilir. Bununla birlikte Negrân’a Hıristiyanlığın girişi ile ilgili olarak Hıristiyan kaynaklarda da –kendi itikatlarıyla uyumlu- menkıbevî anlatılar bulunmaktadır. Bu noktada tarihî veriler ışığında bahse konu anlatılardan hangisinin tercih edilmesi gerektiği ya da Negrân’a Hıristiyanlığın nasıl girdiği hakkında başka bir açıklamanın olup olmadığı soruları karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu soruların devamı niteliğinde olan “Müslümanların bölgeye hâkim olmasına kadar geçen süreçte Negrân’daki Hıristiyanlığın nasıl bir gelişim gösterdiği?” sorusu, cevabı aranan bir başka sorudur. Mezkûr sorulara cevap aranan bu çalışmada tarihî metodolojiden ağırlıklı olarak yararlanılmış ve değerlendirmeler deskriptif olarak sunulmaya çalışılmıştır.

2. NECRÂN: KONUMU, EKONOMİSİ, ETNİK-SİYASİ VE DİNÎ YAPISI

Batısında *Asir* platosu, doğusunda *Rub 'ul-Hali* çölü bulunan Negrân, hem ekonomik hem de coğrafi konumu açısından Arap Yarımadası'ndaki önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Bununla birlikte onun coğrafi konumuna dair çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Buna göre Negrân'ı; Yemen'in, Güney Necid'in ve Hicaz'ın parçası kabul eden görüşler bulunduğu gibi onu müstakil bir bölge olarak değerlendirenler de olmuştur. Fakat Negrân'ın, San'a'ya oldukça yakın olması ve etnik yapısını Güney Arapların oluşturması, buranın Yemen'in bir parçası olarak kabul edilmesinde etkili olmuştur.³

Negrân, kuzeyinde ve doğusunda bulunan Arabistan çöllerine girmeden hemen önce çok önemli iki ticaret yolunun kesiştiği noktada yer almaktaydı. Bu yollardan ilki Zafar, San'a, Ma'rib ve Main yönünden Negrân'a, oradan da Hicaz üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan kervan yoluydu. Diğeri ise Negrân'ın doğusundaki Devasir vadisinden Yemame, Bahreyn ve Irak'a kadar uzanan kervan yoluydu.⁴ Negrânlılar bu yollar sayesinde hem kendi ürettikleri malların hem de Çin-Hind ve Doğu Afrika'dan deniz yoluyla gelen malların karayoluyla Akdeniz havzasındaki yerlere transferi açısından kilit noktada yer almışlar ve bu sayede zenginleşmişlerdir. Bu da Negrân'daki hâkim kabile Benî Hâris b. Kâ'b'ın zenginlik açısından Şam'da Gassan ve Hire'de Âl-i Münzir ile kıyaslanmasını sağlamıştır.⁵

Negrân'ı da içine alan Yemen bölgesi, tarih boyunca Arapların yurdu olmuştur. Buradaki Araplar, Kahtânîdirler ve kuzeydeki Adnânîlerden sosyal hayat, dil vb. açılardan ayrılırlar. Buna göre onlar, tarihî dönemlerden itibaren tarım ve ticaretle ilgilenmişler ve yerleşik hayat tarzına uygun şekilde binalar yaparak medenî bir hayat sürmüşlerdir.⁶

Bölgedeki diğer tüm kabileler gibi Negrânlılar da asabiyyeye bağlı kalımlar ve dinî inançlarını ortak bir totem etrafında şekillendirmişlerdir. Buna göre onlar bir savaşta Murad kabilesinden Yeğus adlı putu ele geçirmişler ve buna tapmaya başlamışlardır.⁷ Bununla birlikte, Benî Hâris b. Kâ'b'ın değişik inançlara saygılı bir tutum sergilemesi sebebiyle Negrân'da Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi farklı dinlere mensup kişiler/topluluklar toplumsal bazda varlık gösterir olmuştur. Öyle ki, Negrân'da Hıristiyan nüfus genel kabile demografyasında oldukça görünür duruma gelmiştir.⁸ Ancak şehrin siyasî ve askerî liderliği putperestlerin elinde olmuştur.⁹

³ Hakan Temir, "İslam'dan Önce Negrân Şehri", ed. Terane Nagiyeva (Atlas International Congress On Social Sciences 6., Batumi, Georgia: ISPEC Publishing House, 2020), 147- 148.

⁴ Zekiye Sönmez, "Negrân'da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Negrân Hıristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri", *UÜİFD* 26/2 (2017), 126.

⁵ Temir, "İslam'dan Önce Negrân Şehri", 151.

⁶ Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 28, 39- 40.

⁷ Temir, "İslam'dan Önce Negrân Şehri", 154.

⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 514- 515.

⁹ Owed Abdullah al-Nahee, "The Historical Development of Paganism in Najran, during the Pre-and Early Islamic Era (524-641 AD)", *Proceedings Of The Eight Saudi Students Conference In The UK*, ed. Neil Alford – Jean Frechet (London: Imperial College Press, 2016), 13.

3. HİRİSTİYANLIĞIN NECRÂN'A GİRİŞİ: İLGİLİ ANLATILAR VE BUNLARIN DEĞERLENDİRMESİ

Hıristiyanlığın Negrân'a girişi ile ilgili olarak çeşitli anlatılar bulunmaktadır. Bunları genel olarak Müslüman ve Hıristiyan kaynaklı anlatılar olarak gruplandırmak mümkündür. Bununla birlikte Hıristiyan kaynaklı anlatılar, mezhepsel rivayetler olarak alt kategorilere de ayrılabilir. Bu noktada bahse konu anlatıları tek tek ele almak yerinde olacaktır.

Müslüman kaynaklar Hıristiyanlığın Negrân'a girişi ile ilgili olarak iki farklı rivayetten bahsetmektedir. Bunlardan ilki Femiyyon (ö. ?)'un, diğeri ise Abdullah b. es-Samir (ö. ?)'in ana kahraman olduğu rivayetlerdir.¹⁰

Konuyla ilgili ilk rivayet şu şekildedir: Femiyyon, kendi emeği ile geçinen bir inşaat ustası ve Hz. İsa'nın dinine inanan bir kişidir. Tanınır olmaktan çekinmekte ve bir yerde tanınmaya başladığında oradan ayrılmaktadır. Kutsal saydığı Pazar günleri çalışmamakta ve bütün günü ibadetle geçirmektedir. Karşılaştığı hastalara dua ederek iyileştirme yeteneğine sahip olan Femiyyon bu amaçla davet edildiğindeyse gitmemektedir. Suriye'nin köylerinde bu şekilde hayatını devam ettiren Femiyyon'un bu özelliğini fark eden bir köylü, ücreti karşılığında evinde tamirat yaptıracağını söyleyerek onu evine çağırır. Fakat asıl maksadı kör olan oğlunun iyileşmesini sağlamaktır. Femiyyon köylünün evine gittiğinde durumun farkına varır, zorunluluk hissiyle çocuğu iyileştirir ve tanınır hale geldiği için hemen köyden ayrılmıştır. Seyahati sırasında bir Arap bölgesinden geçerken saldırıya uğramış ve köle olarak satılmak üzere Negrân'a götürülmüştür. Onu satın alan Negrânlı, Femiyyon'un gece ibadete kalktığı odasının sabaha kadar parlamasına şaşırılmış ve ona dinini sormuştur. Femiyyon Hz. İsa'nın dininden olduğunu söyledikten sonra sözü Negrânlıların yılda bir gün güzel kadın elbiseleri ve mücevherlerle süsledikleri bir hurma ağacına tapmalarına getirerek sapkınlık içinde olduklarını, hurma ağacının fayda ve zarar vermekten uzak olduğunu, Tanrı'sına dua etmesi halinde tapmakta oldukları hurma ağacının yok olacağını söylemiştir. Bunun üzerine efendisi, söylediklerini yapması halinde onun dinine gireceğini söylemiştir. Femiyyon iki rekât namaz kılmış ve hurma ağacına beddua etmiştir. Ortaya çıkan şiddetli bir rüzgâr hurma ağacını kökünden söküp atmıştır. Akabinde de Negrânlılar Hz. İsa'nın dinine girmiştir.¹¹

Müslüman kaynaklardaki ikinci anlatıda Abdullah b. es-Samir başrolde olmakla birlikte Femiyyon ana aktörlerden biri olarak kendini tekrar göstermektedir. Buna göre, putperest olan Negrânlılardan bazıları, erkek evlatlarını Negrân yakınlarındaki bir köye sihirbazlık öğrenmeleri amacıyla göndermektedirler. Femiyyon'un kulübesi ise Negrân ile sihirbazın köyü arasında bir yerdedir. Bahsi geçen çocuklardan biri de Abdullah b. es-Samir'dir. Köye gidip gelirken Femiyyon'u ibadet ederken gören ve bu durum hoşuna giden Abdullah, Femiyyon'dan etkilenir ve o da Tanrı'nın birliğine inanıp ibadet etmeye başlar. Abdullah, ilerleyen süreçte Femiyyon'a Tanrı'nın büyük ismini sorar.

¹⁰ Arthur Jeffrey, "Christianity In South Arabia", *Anglican Theological Review* 27/3 (Temmuz 1945), 195.

¹¹ Jeffrey, "Christianity In South Arabia", 195; İbn Hişam, *Hız. Muhammed'in Hayatı (es-Siret'ün-Nebeviyye)*, çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 1/21- 23.

Abdullah'ın buna tahammül edemeyeceğini ileri süren Femiyon buna cevap vermek istemez. Arzusundan vazgeçmeyen Abdullah, Tanrı'nın isimlerinden bildiklerini tahta parçalarına ayrı ayrı yazar ve ateşe atar. Tahta parçaları birer birer yanarken bir tanesi yanmaz ve dışarı atılır. Bunun üzerinde Tanrı'nın büyük isminin yazılı bulunduğunu anlayan Abdullah, onu Femiyon'a götürür. Femiyon Abdullah'ı onaylar ancak ona bundan sonra kendisini korumasını öğütler. Femiyon'un yanından ayrılan Abdullah Negrân'da faaliyetlerine başlar. Karşılaştığı hastalardan Tanrı'nın birliğine inanmalarını ve Hz. İsa'nın dinine girmelerini ister. İsteğini kabul etmeleri halinde ise onlar için dua edeceğini ilave eder. Nitekim teklif ettiği her hasta bunu kabul eder ve dua ettiği her hasta iyileşir. Böylesine önemli bir konu sonunda Negrân hükümdarına kadar ulaşır. Hükümdar, huzuruna çağırdığı Abdullah'a, halkını babalarının dinlerinden ayırdığı için işkence yapacağını söyler. Fakat Abdullah hükümdarın bu tehdidine, kendisine işkence yapmaya gücünün yetmeyeceği şeklinde cevap verir. Hükümdar Abdullah'ı ilk olarak yüksek bir dağın tepesinden attırır; fakat o hiçbir zarar görmeden yere iner. Sonrasında içine atılan her şeyi yok eden bir suya attırır; oradan da hiçbir zarar görmeden kurtulur. Yapılan tüm öldürme girişimlerinden sağ kurtulan Abdullah kendisinin yalnızca bir durumda öldürebileceğini iddia eder. Bu da "kendisini öldürecek kişinin kendisi gibi inanması"dır. Bunun üzerine hükümdar, Abdullah'ın inandığı şekilde inandığı söyler ve bir sopayla Abdullah'ın başına vurarak onu öldürür. Fakat hükümdar da oracıkta ölür. Tüm bu yaşananlara şahit olan Negrânlılar böylece Hıristiyan olurlar.¹²

Negrân'a Hıristiyanlığın girişine dair Hıristiyan kaynaklarında da çeşitli anlatılar bulunmaktadır. Bu anlatı çeşitliliği Monofizit ve Nestûri mezheplerinin kendilerine ait anlatılara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu anlatılardan biri olan *Azqir* (ö. ?) kıssasına göre Negrân'a giren Hıristiyanlık, Monofizitlik.¹³ Buna göre Negrân'ın ilk rahibi olan Azqir misyon faaliyetlerini 5. yüzyılın sonlarına doğru Himyer kralı Dankef (ö. ?) zamanında gerçekleştirmiştir. Azqir'in faaliyetlerinden haberdar olan Negrân, Şeban ve Kefan'ın ileri gelenleri vaaz verdiği çadırını dağıttırılmışlar, çadırındaki haçı kırdırılmışlar ve onu Kafnayt adı verilen bir mağaraya hapsedirmişlerdir. Fakat hapse atılmadan evvel Azqir tarafından vaftiz için çağrılan kişiler onu mağarada ziyarete gelmişlerdir. Gelenleri vaftiz etmek isteyen Azqir gardiyanlardan kapıyı açmalarını istemiştir. Onlar kapıyı açmayınca Azqir kapının açılması için dua etmiş ve kapı kendiliğinden açılmıştır. Azqir ise mucizevi şekilde ışıkla kaplanan mağarada yaklaşık 50 kişiyi Baba-Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz etmiştir. Mağarada yaşananları duyan kral bu durumdan son derece rahatsız olmuş ve Azqir'in Negrân'dan getirilmesini istemiştir. Azqir, Zafar yolunda da mu'cize göstermiştir. Buna göre Gavan çölüne geldiklerinde susuz kalmışlar ve orada bulunanlar kendisinden susuzluğu gidermesini istemişlerdir.

¹² İbn Hişam, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, 1/ 23- 24.

¹³ Sönmez, "Negrân'da Hıristiyanlık", 128; Zekiye Sönmez, *İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 128.

Azqir de temin edilen bir tekneyi önüne koymuş, ellerini havaya kaldırmış ve incillerden pasajlara yer vererek dua yapmıştır. Ellerin ucuna kadar bir bulut gelmiş ve tekne suyla dolmuştur. Bu sudan orada bulunan hayvanlar ve 600'den fazla insan içmiştir.¹⁴

Sonrasında Zafar'a getirilen Azqir kralın huzuruna çıkarılmış, fakat onu selamlamamıştır. Bunun üzerine kral ona küçümser bir şekilde bakmış ve ülkeye getirdiği yeni dinin ne olduğunu sormuştur. Azqir ise getirdiği dinin yeni olmadığını, ondan peygamberlerin ve Tevrat'ın bahsettiğini söylemiştir. Azqir bu karşılıklı konuşmalardan sonra Yahudilerle tartışmaya girmiştir. Azqir, iddialarını terk etmesi halinde teklif edilen altın, gümüş vb.'ini onların geçici olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Orada bulunan hahamlardan biri ise Azqir'le herhangi bir tartışmaya girilmemesini, onun Nocrân'da yargılanmasını ve halkın önünde infaz edilmesi teklifinde bulunmuştur. Azqir de Nocrân'a geri gönderilmiş ve infaz edilmesi için gerekli hazırlıklar başlatılmıştır. Nitekim Azqir kazığa bağlanmış, etrafına odunlar yığılmış ve bunlar ateşe verilmiştir. Fakat Azqir herhangi bir zarar görmemiştir. Bunda başarılı olamayınca bu defa taşlamaya karar vermişlerdir. Azqir'e ilk taşı bir Yahudi atmıştır. Yahudinin attığı taş Azqir'e ulaşmamasına rağmen Yahudinin orada bulunan oğullarından küçük olanı ölmüş, karısı da solucanlar tarafından canlı canlı yenilmiştir. Onlar, Azqir'i nasıl öldüreceklerini tartışırken biri onu kılıçla öldürmeyi teklif etmiştir. Orada hazır bulunan kılıç sahibi bir Hristiyan'dan kılıcı istendiğinde vermek istememiştir. Azqir ise olaya müdahale etmiş ve kılıcı vermesini söylemiştir. Yahudiler kılıcı ellerine geçince de Azqir'in boynunu vurmuşlardır.¹⁵

Nocrân'a Hristiyanlığın girişine dair Nestûri anlatısı ise şu şekildedir: Nocrânlı bir tüccar olan Hayyan (ö. ?), 400'lü yılların başlarında iş için İstanbul'a gitmiştir. Nocrân'a dönerken Hire'ye uğramış ve buradaki Nestûriler onun Hristiyan olmasını sağlamışlardır. Nocrân'a ulaştığında da başta ailesi olmak üzere Nocrân'da Hristiyanlığı yaymaya başlamıştır.¹⁶

Görüleceği üzere Nocrân'a Hristiyanlığın girişi ile ilgili hem Müslüman hem de Hristiyanlık anlatılarında menkıbevî unsurlar mevcuttur. Mezkûr nitelikteki anlatılar dışarıda bırakıldığında Hristiyanlığın Güney Arabistan'a girişiyle ilgili olarak ortaya çeşitli teoriler atılmaktadır. Buna göre Hristiyanlık bölgeye (a) kendiliğinden veya (b) misyonerler tarafından planlı¹⁷ bir şekilde girmiştir. Hristiyanlığın bölgeye kendiliğinden girdiğini iddia edenlerden Yunan ve Süryani kaynaklar bunun tüccarlar vasıtasıyla girdiğini iddia etmekteyken Müslüman kaynaklar köleler sayesinde girdiğini ifade etmektedirler.¹⁸ Mevcut görüşler göz önünde bulundurulduğunda Hristiyanlığın bölgeye ticaret yolları vasıtasıyla girdiğini söylemek mümkündür. Tüccarların ticaret yollarını kullandığı âşikâren ticarî bir meta olarak görülen kölelerin de aynı yollarla bölgeye getirildiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

¹⁴ Jeffrey, "Christianity In South Arabia", 201- 202.

¹⁵ Jeffrey, "Christianity In South Arabia", 202- 204.

¹⁶ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 127-128; J. Spencer Trimingham, *Christianity Among The Arabs In Pre-Islamic Times* (Beirut: Longman London Librairie Du Liban, 1979), 294.

¹⁷ Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı* (Ankara: AÜİFY, 1982), 19.

¹⁸ Jeffrey, "Christianity In South Arabia", 194.

Bölgeye yapılan ilk misyon hareketlerinden birini gerçekleştirdiği kabul edilen Pantaneus (ö. ?)'un mezkûr seyahatini bir ticaret yolu güzergâhı olan Babu'l-Mendeb üzerinden gerçekleştirdiği¹⁹ hususu göz önünde bulundurulduğunda planlı misyoner hareketlerinin de ticaret yolları kullanılarak gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılabilmektedir.

Hıristiyanlığın bölgeye planlı bir misyon hareketi sonucunda mı, yoksa kendiliğinden mi girdiği şeklindeki sorulara cevap bulabilmek için imparator II. Constantius (ö. 361) tarafından bölgeye gönderilen bir delegasyonun faaliyetlerinden bahsetmek gerekecektir. Buna göre imparator 356 yılında bazı görevler yüklediği bir delegasyonu Himyerlilere göndermiştir.²⁰ Delegasyonun görevleri arasında bölgede Hıristiyanlığı yaymak ve orada mevcut bulunan Hıristiyanlar için kiliseler inşa etmek de vardır. Delegasyonun bahsedilen amaçlarına ulaşmak için uygulayacakları işler önceden planlanmıştır. Buna göre Himyer kralına kıymetli ve şaşırtıcı hediyeler sunulacak ve bu şekilde onun Hıristiyan olması sağlanacaktır. Fakat bu plan Yahudilerin muhalefeti yüzünden başarılı olmamıştır. Görevin başarısızlıkla sonuçlanacağı bir anda devreye delegasyonun bir üyesi olan *Theophilus* girmiş ve gösterdiği mucizelerle Hıristiyan inancının yenilmez olduğunu ispatlamıştır. Yahudilerin muhalefeti ancak bu sayede kırılabilmiş ve kral ülkesindeki Hıristiyanlar için kiliseler yapılmasına müsaade etmiştir. Hatta kiliselerin yapılması için gerekli finansmanı kendi sağlamıştır.²¹ Bölgede üç kilise inşa edilmiştir. Birincisi başkent Zafar'da; ikincisi Roma topraklarından gelenlerin, bilhassa tüccarların yol uğrağı olan liman şehri Aden'de ve sonuncusu da Basra körfezi ağzında Hürmüz boğazının hâkim bir lokasyonunda yapılmıştır.²²

Delegasyonun faaliyetleri sonucunda kiliseler inşa edilmesi ile yakın ilintisi bulunan bir görüşün bu aşamada ifade edilmesi elzem görünmektedir. Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü süre zarfında ülke sınırları dışındaki paganları Hıristiyanlığa çevirmek amacıyla piskopos olarak görevlendirilen biri bilinmemektedir. Öyle ki, bir yerde Hıristiyan bir topluluk bulunmuyorsa o yere bir piskopos gönderilmezdi. Himyerlilere bir delegasyonun gönderilmiş olması bundan önce orada Hıristiyan bir topluluğun olduğunu göstermektedir. Hatta bahsi geçen üç kilisenin de ticaret bölgelerinde yapılmış olmaları buralardaki Hıristiyan toplulukların tüccarlardan oluştuğunu gösterebilmektedir.²³ Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Hıristiyanlığın bölgeye tüccarlar vasıtasıyla kendiliğinden girdiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Hıristiyanlığın bölgeye plansız bir şekilde tüccarlar vasıtasıyla girdiği hususu ile Nocrân'da Hıristiyanlığın nasıl ve ne zaman varlık gösterdiği soruları beraber değerlendirildiğinde şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür:

¹⁹ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 124.

²⁰ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 124-125.

²¹ Anna Lankina, *Reclaiming The Non-Nicene Past: Theophilus The Indian And Ulfila The Goth As Missionary Heroes* (Florida: University Of Florida, Master's Thesis, 2011), 67-68.

²² Lankina, *Theophilus The Indian And Ulfila The Goth*, 56.; Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 125-126.

²³ Lankina, *Theophilus The Indian And Ulfila The Goth*, 55- 56.

Necrân bilinen zamanlardan beri mühim bir ticaret şehri olmuştur. Fakat yukarıda zikredilen delegasyonun faaliyetleri sonucunda inşa edilen kiliselerden herhangi biri Necrân'a inşa edilmemiştir. Eğer kiliselerin yapılması noktasında ölçüt “ticaret merkezi” olmak olsaydı, Necrân'a da bir kilisenin yapılması gerekirdi. Necrân'a bir kilise yapılmamış olmasından ölçütün bu olmadığı, ölçüt olarak kilisenin yapılacağı yerde belirli bir Hıristiyan nüfusun bulunuyor olması gerektiği anlaşılabilir. Bu durum da kiliselerin yapıldığı sürece kadar Necrân'da Hıristiyan bir topluluktan bahsetmenin mümkün olmadığını gösterebilmektedir.

Delegasyon Güney Arabistan'daki faaliyetlerinden sonra Roma'ya geri dönmüştür. Fakat bu noktada delegasyonun daha Himyerlilerin topraklarına ayak basmadan önce Habeşlilerin başkenti Aksum'a uğramış olmalarından bahsetmek yerinde olacaktır. Delegasyon Aksum'a ulaştığında imparatorun mektubunu Habeş devlet yetkililerine iletmişlerdir. Habeşliler de o andan itibaren hâkimiyeti altında tuttuğu Yemen'de Hıristiyanlığı yaymak için misyon faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Devlet destekli misyon faaliyetleri Habeş hâkimiyetinin sürdüğü 4. yüzyılın son çeyreği başına kadar sürmüştür. Habeşlilerin bölgeden çekilmesinden sonra misyon faaliyetleri bireysel bazda devam etmiştir.²⁴

Yukarıdaki bölümlerde Necrân'a Hıristiyanlığı getirdiği iddia edilen Femiyyon, Abdullah b. es-Samir, Azqir ve Hayyan anlatılarına yer verilmişti. Bunların gerçekleştiği öne sürülen tarihler göz önünde bulundurulduğunda, bunlardan kronolojik olarak en erkeninin 5. yüzyılın başlarında yaşandığı görülecektir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Hıristiyanlığın Güney Arabistan'a ilk kez Necrân'dan girmediği ve Hıristiyanlığın Necrân'a imparator II. Constantius tarafından gönderilen delegasyonun ziyareti sonrasında Habeşlilerin gerçekleştirdiği kesif misyon çalışmaları²⁵ sonucu girdiği anlaşılmaktadır.

4. HIRİSTİYANLIĞIN NECRÂN'DAKİ GELİŞİM SÜRECİ

Necrân'da Hıristiyanlığın ne zaman ve nasıl neşvünema bulduğu hususundaki sorulara cevap aradıktan sonra şimdi de Hıristiyanlığın Necrân'da nasıl bir gelişme gösterdiğinin üzerinde durulması yerinde olacaktır. Bu konu ele alınırken özellikle iki hususun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bunları, bölgenin *Arabia Felix* (“Müreffeh Arabistan”) olarak isimlendirilecek kadar münbit olması ve Habeşlilerin bölge üzerindeki emelleri²⁶ olarak sıralamak mümkündür.

²⁴ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 126.

²⁵ Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 19-20.

²⁶ Mahmut Aydın-Asim Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar (Kur'an'ın Geliş Ortamında Hıristiyanların İnançları, İbadetleri ve Kutsal Metinleri)* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 56-57.

Güney Arabistan, uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunması²⁷ nedeniyle değişik devletler/güçler tarafından her dönemde ele geçirilmek istenen bir yer olmuştur. Nitekim Habeşliler 1. yüzyıldan itibaren bu bölgeyi zapt etmek için çaba sarf etmiş, amaçlarına da 3. yüzyılın sonu ile 4. yüzyılın başlarında gerçekleştirdikleri deniz aşırı askerî harekâtlarla ulaşmışlardır. Buna göre Yemen ve Tihame'nin bazı bölgelerini zapt etmişler ve bu bölgelerdeki ticareti kontrol etmişlerdir.²⁸

Habeşlilerin bölgedeki hâkimiyetleri 374 yılında sona erdikten sonra Himyerliler Necrân'ı da kapsayan²⁹ bölgeye tekrar hâkim olmuşlardır. 4. yüzyılın sonuna kadar güçlü bir yönetim sergilemişler fakat sonraki zamanlarda güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. Bölge üzerinde emelleri bulunan Bizans, Sâsâni ve Habeş gibi emperyal güçler bu durumu fırsat bilerek harekete geçmişler ve bölgeyi çıkar çatışmalarının meydanı haline getirmişlerdir.³⁰ Bu konjoktürde bölgede derebeyleri ortaya çıkmıştır. Bunların müstakil bir biçimde hareket etmeleri, istedikleriyle savaşıp barışmaları, istediklerinin ticaret için hâkimiyet alanlarından geçmelerine müsaade etmeleri veya etmemeleri gibi sebepler bunlar arasındaki rekabeti artırmış ve iç karışıklar meydana gelmiştir. Söz konusu bu kaotik durum da bölge üzerinde hâkimiyet kurmayı amaçlayan yayılmacı/emperyal güçlerin/devletlerin müdahalelerini kolaylaştırmıştır.³¹ Ancak 525 yılında gerçekleşen Habeş işgaline kadar bu güçler birbirlerine bir üstünlük kuramamışlar ve bölge net bir kazananı olmayan mücadelelerin sahnesi haline gelmiştir.

Bölge halkının kendi aralarındaki mücadeleleri, yayılmacı devletlerin müdahalesini kolaylaştıran sebeplerden biri olmakla birlikte diğer sebeplerin başında din faktörü gelmektedir. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için bölgede dinin nasıl etkiye sahip olduğundan bahsedilmesi faydalı olacaktır. 3. yüzyılın sonlarına kadar Arap Yarımadası'nın karakteristik özelliği ticarî faaliyetlerdir. 4. yüzyılın başından itibaren bu halet değişmeye başlamış ve "Dinler Çağı" (yaklaşık 400- 800 yılları arası) olarak adlandırılacak olan süre zarfında din, sıradan insanın gündelik yaşantısının her şeyi olmuştur.³² Dinin bölge insanı üzerindeki bu etkisini keşfeden yayılmacı devletlerin, emelleri doğrultusunda bu yeni silahı kullanmaya karar verdikleri söylenebilir. Buna göre onlar bölge halkını dinî yönden devşirecek ve bölgede kendilerine bağlı bir topluluk meydana getirerek onlar tarafından bölgedeki menfaatlerinin korunması sağlanacaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için de genel olarak Yahudilik ve Hıristiyanlık kullanılmıştır. Yahudilik genel olarak Sâsâniler tarafından kullanılmışken Hıristiyanlık ise bölge üzerinde amacı bulunan yayılmacı devletlerin tümü tarafından kullanılmıştır.

Hıristiyanlığın birbirinden farklı kültürel alt yapıya sahip ve birbirlerinin rakibi olan devletler tarafından nasıl kullanılabildiğinin anlaşılabilmesi için Hıristiyanlık içindeki kırılmaların sonuçlarının bilinmesi gerekmektedir.

²⁷ Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, 9.

²⁸ Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 134.

²⁹ <http://richardfrye.org> -> Arabia_before_Islam.pdf 21.09.2022.

³⁰ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 122.

³¹ Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 12.

³² <http://richardfrye.org> -> Arabia_before_Islam.pdf 21.09.2022.

Buna göre, Hıristiyanlık içinde yaşanan Kristolojik tartışmalar sonucu oluşan ortodoks inancı temsil ettiği iddiasında bulunan resmî kilise, sapkın olarak nitelediği gruplara karşı müsamaha göstermemiş ve onlara baskı uygulamıştır. Bu baskı ortamında sapkın kabul edilen piskoposlar aforoz edildikten sonra sürgüne gönderilmişlerdir. Sapkın ilan edilen grupların mensupları da hayatta kalabilmek için imparatorluğunun otoritesinin en az hissedildiği yerlere göç etmişlerdir.³³

Bu noktada sürgün edilen piskoposların nerelere sürgün edildikleri, konu açısından önem taşımaktadır. Bu piskoposlar genel olarak Mısır'a sürgün edilmişler ve orada Monofizit doktrininin gelişmesinde etkili olmuşlardır. Mısır'da geliştirilen Monofizitlik de genel olarak Habeşistan'daki Hıristiyanlığı şekillendirmiştir³⁴ Güney Arabistan'da yayılan Hıristiyanlıkta Habeşistan etkisi de oldukça ileri noktadadır. Resmî Kilise'nin baskısı yalnızca Mısır ve Habeşistan'ı etkilememiştir. Baskı sonucu sapkın ilan edilen gruplardan bazıları imparatorluğun doğusuna, Sâsâni topraklarına sığınmışlardır. Sâsâniler de en büyük rakibine karşı kullanmak üzere Nestûrileri desteklemişlerdir. Özellikle I. Efes Konsili (431)'nde uygulanan baskılar neticesinde Nestûriler ağırlıklı olarak Sâsâni topraklarına kaçmışlardır. Böylece Nestûrilik, Sâsânilerin Arap Yarımadası'nda egemen olduğu bölgelerde yayılma imkânına kavuşmuştur.³⁵

Nestûriliğin Sâsâni topraklarında varlık göstermesinden önce Güney Arabistan'daki Hıristiyanlığa genel olarak Habeşliler etki etmekteyken, bu tarihten sonra Sâsâniler Hire üzerinden Nestûrileri kullanmak suretiyle bölgeye etki etmeye başlamışlardır³⁶ Sâsânilerin, Nestûrilerden istifade etmeleriyle, o zamana kadar Roma İmparatorluğu'nun bir iç meselesi olarak görülen Hıristiyanlık içi kırımlar ve Kristolojik problemler pek çok devleti ilgilendiren uluslararası bir boyut kazanmıştır.³⁷ Bunun da kendini gösterdiği en önemli coğrafya, yayılcı devletlerin üzerinde egemenlik tesis etmek istedikleri Güney Arabistan olmuştur.

Bölge üzerinde egemenlik kurmak için girişilen mücadelede Bizans'ın bölgeye uzak olmasına rağmen Habeşlilerle olan iyi ilişkileri münasebetiyle daha etkili olduğu söylenebilir.³⁸ Bununla birlikte bahsedilen etkiyi sağlama noktasında yalnızca Monofizit unsurlardan istifade etmemiş, muhtemelen Melkitliğin bölgede yayılması için de çaba sarf etmişlerdir.³⁹ Bu nazariye, bölgedeki Hıristiyanların büyük kısmını Monofizitlerin oluşturduğu, ikinci büyük topluluğun Nestûrilerden oluştuğu ve az da olsa Melkitlerin bulunduğu⁴⁰ bilgisi göz önünde bulundurulduğunda rasyonel görünebilmektedir.

³³ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 84.

³⁴ Aydın – Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 68.

³⁵ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 85.

³⁶ Aydın – Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 73.

³⁷ Aydın – Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 111.

³⁸ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 90.

³⁹ Aydın – Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 89.

⁴⁰ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 136.

Sonuç olarak Bizans, başta Habeşliler olmak üzere bölgedeki Monofizitlerle ittifak kurarken; Sâsâniler; Nestûriler, Yahudiler ve ön planda görünmeyen putperestlerle ittifak kurmuştur.⁴¹

Güney Arabistan'da hâkimiyeti elde etmek için yapılan ittifaklar sonucu bölge güç mücadelelerinin arenası haline gelmiştir⁴² Bu mücadelelerinin en sert biçimde yaşandığı yer de zaman içinde bölgede en çok Hıristiyanın bulunduğu şehir haline gelen⁴³ Negrân olmuştur.⁴⁴ Zû Nüvas (ö. 525)'ın Negrân'a saldırmasının hemen öncesinde (523) Negrân kilisesinde görev yapan din adamlarının muhtelif etnik gruplara mensup olmaları⁴⁵ göz önünde bulundurulduğunda güç mücadelelerinin net bir galibinin olmadığı anlaşılabilir. Yayılmacı devletlerin, bölge egemenliğinin en önemli ölçütü konumunda olan Negrân üzerinde net bir hâkimiyet kuramaması, önceleri düşük dozlarda başvurulmuş şiddet seçeneğinin belirleyici faktör olarak belirmesine neden olmuştur. Bu durum da Negrân Katliamı olarak isimlendirilen hazin vak'ayla doruğa ulaşan şiddet olaylarına ortam hazırlamıştır.

4.1. Negrân Katliamı (523)

Önceden de zikredildiği üzere Güney Arabistan bölgesi tarih boyunca Habeşliler tarafından sahip olunmak istenilen bir yer olmuştur. Habeşlilerin bu emelleri doğrultusunda bölge 519 yılında da işgal edilmiş ve burada Habeşlilerin çıkarları doğrultusunda hareket eden *Ma'dikurib Ya'fur* isminde Hıristiyan bir kral bırakılmıştır. Bu kralın Sâsâniler ve Lahmilerle müttefik olan Arap kabilelerine karşı baskı yapması, onun Habeş ve Bizans yanlısı bir tutum sergilediğini ortaya koyabilmektedir.⁴⁶ Hıristiyanlar tarafından baskı yapılması bölge halkının – özellikle Monofizit— Hıristiyanlara karşı bir tepki geliştirmesine neden olmuştur. Bu yüzden 30 kadar Arap kabilesi, sert bir muhalefet oluşturmuş ve mutaassıp bir Yahudi olan Zû Nüvas'ın etrafında birleşmişlerdir.⁴⁷ *Ma'dikurib Ya'fur*'un ani ölümü üzerine Zû Nüvas kış şartlarından istifade ederek yönetimi ele geçirmiş⁴⁸ ve tüm kötülüklerin kaynağı olarak gördüğü Bizans ve onun bölgedeki müttefiki Habeşlilere tepkisini güçlü bir şekilde göstermek istemiştir.⁴⁹

⁴¹ https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1994_1_8_Papathanasiou.pdf 14/10/2022; Christides Vassilios, "The Himyarite-Ethiopian War And The Ethiopian Occupation Of South Arabia In The Acts Of Gregentius (ca 530 AD)", *Annales d'Ethiophie* 9 (1972), 119.

⁴² Aydın – Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 61.

⁴³ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 126; Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler (Hicri 7.- 11. Yıllar)* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019), 30.

⁴⁴ Aydın – Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 111, 231.

⁴⁵ İrfan Shahid, "İslam ve Doğu Hıristiyanları: Mekke-Miladi 610-622", çev. Zekiye Sönmez, *Dini Araştırmalar Dergisi* 20/51 (2017), 204.

⁴⁶ Norbert Nebes, "The Martyrs Of Najran An The End Of The Himyar: On The Political History Of South Arabia In The Early Sixth Century", In *The Qur'an In Context*, ed. Angelika Neuwirth vd. (Leiden: Brill, 2011), 40- 42.

⁴⁷ Nebes, "The Martyrs Of Najran", 30, 51.

⁴⁸ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, çev. Witold Witakowski (Liverpool: Liverpool University Press, 1996, 54.

⁴⁹ W. G. Greenslade, "The Martyrs Of Nejran", *The Moslem World* 22/3 (1932), 275; Pieter W. Van Der Horst, "Jews And Christians In Conflict In Ancient Himyar (Yemen)", *NTT Journal Of Theology And The Study Of Religion* 69/3 (2015), 182.

Zû Nüvas, kış geçtikten sonra Habeşlilerin bölgeye tekrar geleceği öngörüsünden hareketle, onlara karşı koyabilmek için asker ve teçhizat toplamaya karar vermiştir. Bunun için de ilk olarak bölgedeki şehirlere kendisine destek vermeleri için mektuplar göndermiştir.⁵⁰

Bununla birlikte Zû Nüvas, talep ettiği bu desteğin gelmesini beklemeden Habeş hegemonyasının simgesi olan Zafar'daki Habeş garnizonuna saldırmıştır.⁵¹ Burayı askerî tekniklerle ele geçiremeyeceğini anlayınca, bir mektupla şehrin kendisine teslim edilmesi halinde kendilerine dokunulmayacağını ve ülkelerine gitmelerine müsaade edeceğini Tanrı, Torah ve Yahudi mukaddesatı üzerine ant içerek bildirmiştir. Habeşliler bu teklifi kabul etmişler ve şehri Zû Nüvas'a teslim etmişlerdir. Fakat Zû Nüvas verdiği sözde durmamış ve burada büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Buna göre 300 Habeşli savaş aletleriyle öldürülürken 200/280 Habeşli de kilise içindeyken binanın yakılması suretiyle öldürülmüştür.⁵² Bununla yetinmeyen Zû Nüvas Hıristiyanların saklandığı tespit edilen evleri yakırmış ve içindeki mallara el koydurmuştur. Sonrasında daha ileri giderek Hıristiyanlıktan Yahudiliğe dönmeyenlerin öldürülmesini emrettiği fermanını bölgedeki şehirlere göndermiştir.⁵³

Zû Nüvas'ın destek talep mektuplarından biri Nocrân şehrinde –Hıristiyanların lideri konumundaki— Hâris b. Kâ'b (ö. 523)'a gönderilmişti. Hâris aldığı mektup üzerine Zû Nüvas'a destek vermek amacıyla şehirdeki tüm Hıristiyan savaşçıları, olup bitenlerden habersiz olarak göndermiştir. Aslında Zû Nüvas, kendisine karşı gelebilecek güçleri önceden ortadan kaldırmayı planlamıştır. Nocrân'dan yardım talep etmesinin sebebi de Hıristiyan savaşçıları şehrin dışında etkisiz hale getirmektir. Ancak Nocrânlılar yoldayken Zû Nüvas tarafından gerçekleştirilen katliamlardan haberdar olunca bunun kendilerine kurulmuş bir tuzak olduğunu anlamışlar ve Nocrân'a geri dönmüşlerdir.⁵⁴

Nocrânlı savaşçıları şehir dışında etkisiz hale getirip Nocrân'ı olabildiğince sıkıntısız ve zahmetsiz olarak zapt etmek isteyen Zû Nüvas kurduğu plan işlemeyince bu kez üç komutanını şehri almaları için görevlendirmiştir. Askerî harekâta rağmen Nocrân, uzun müddet kuşatmaya direnmiş ve düşmemiştir.⁵⁵ Bunun üzerine komutanlar, Zû Nüvas'a bir mektup yazmışlar, şehri ele geçiremediklerini ifade ettikten sonra şehrin alınabilmesi için kendisinin gelmesi gerektiğini bildirmişlerdir.⁵⁶ Bunun üzerine Zû Nüvas yaklaşık yüz yirmi bin kişilik ordusuyla Nocrân önlerine gelmiştir.⁵⁷ Bu muazzam ordu da şehri düşüremeyince Zû Nüvas başka çareler aramaya başlamıştır.⁵⁸

⁵⁰ Irfan Shahid, *The Martyrs Of Najran New Documents* (Bruxelles: Societe Des Bollondistes, 1971), 44.

⁵¹ Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 44.

⁵² Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 44; Axel Moberg, *The Book Of The Himyarites- Fragments Of A Hitherto Unknown Syriac Work* (London: Oxford University Press, 1924), 105.

⁵³ Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 44- 45; Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 105.

⁵⁴ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 106.

⁵⁵ Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 45.

⁵⁶ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 107.

⁵⁷ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, 54; Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 45.

⁵⁸ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 107.

Buna göre, Zû Nüvas'ın şehri ele geçirebilmek maksadıyla ortaya koyduğu plan orijinal değildir. Nitekim daha evvel Zafar'ı ele geçirebilmek için uyguladığı planın bir benzerini burada kullanacaktır. Şehir ile birlikte tüm altın ve gümüşlerini vermeleri halinde hiç kimseye zarar vermeyeceğine ve hiçbir Hıristiyanı dininden dönmeye zorlamayacağına dair Yahudilik mukaddesatı üzerine yemin ettiği bir mektup hazırlatmış ve Negrân'a göndermiştir.⁵⁹ Bunun üzerine Negrânlılar saldırıdan kurtulmak için altın ve gümüşleri vermenin makul olduğu, erzak stoklarının azalması sebebiyle daha fazla dayanamayacakları ve hepsinden de öte oturulabilir bir şehre ihtiyaç duydukları gerekçelerine istinaden Zû Nüvas'ın teklifini kabul etmek istemişlerdir.⁶⁰ Bu karara Hâris, kendilerine tuzak kurulduğunu ileri sürerek karşı çıkmış ve direnişin sürdürülmesini istemiştir.⁶¹ Ancak onun bu isteği kabul görmemiştir. Bunun üzerine o, savaşmak maksadıyla tek başına şehirden çıkmak istemiş fakat onun bu isteği de kabul edilmemiştir.⁶²

Sonuç olarak Negrânlılar, teslim şartlarını görüşmek üzere Zû Nüvas'a 150/300 kişiden oluşan bir delegasyon göndermişlerdir.⁶³ Zû Nüvas delegasyonu ilk etapta güler yüzle karşılamış, fakat ilerleyen süreçte hepsinin ellerini ve ayaklarını bağlatarak onları esir almıştır.⁶⁴ Şehrin ileri gelenlerinin esir durumuna düşmesi üzerine şehirdekiler daha fazla dayanamamış ve Zû Nüvas şehri işgal etmiştir. Sonrasında o, Hıristiyanları toplamış ve onlara, Hz. İsa'nın ölümlü bir insan olduğunu; hâliyle onun Tanrı'nın oğlu olduğunu iddia etmenin yanlış olduğunu söyledikten sonra Hıristiyanlığı terk edip Yahudi olmalarını istemiştir. Aksi takdirde öldürüleceklerini söylemiştir.⁶⁵ Teklifini kabul etmeyen Hıristiyanlara karşı ise günlerce sürecek bir katliam başlatmıştır. Buna göre kiliseye sığınmış olan Hıristiyanlar yakılmış⁶⁶, Hâris ve onun yanında bulunan pek çok Hıristiyan erkeğin başları kesilerek öldürülmüş⁶⁷ ve bu erkeklerin eşleri ve cariyeleri okla ve kılıçla öldürülmüşlerdir.⁶⁸

4.2. Negrân Katliamı Sonrasında Gelişen Dinî ve Siyasî Olaylar

Negrân'da yapılan katliamı haber alan Bizans ve Habeşliler'in bölgeye müdahalesi ile ilgili muhtelif anlatılar mevcuttur. Müslüman kaynaklarda konuya dair iki rivayet mevcuttur. İlk anlatıya göre, Devs Zû Sa'leban adlı kişi, Negrân'daki katliamdan kurtulmuş ve buna dair bilgileri Bizans imparatoruna ulaştırmıştır.

⁵⁹ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, 54; Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 45; Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 107- 108.

⁶⁰ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 108.

⁶¹ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, 59; Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 50- 51.

⁶² Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 51.

⁶³ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, 58; Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 45; Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 108.

⁶⁴ Shahid, *The Martyrs Of Najran New Documents*, 45- 46.

⁶⁵ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 109.

⁶⁶ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, 54; Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 46- 47.

⁶⁷ *Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III*, 59- 60.

⁶⁸ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 120- 121; Shahid, *The Martyrs Of Najran*, 54- 55.

İmparator da Negrân'daki Hıristiyanlara yardım etmesi için Habeş kralına mektup göndermiştir.⁶⁹ İkinci anlatıya, katliamdan kurtulabilen bazı Negrânlıların yakılmış İncil sayfalarını Habeş kralına götürdükleri, kralın da Bizans imparatorundan bölgeye yapacağı çıkarma için yardım istediği şeklindedir.⁷⁰

Hıristiyan kaynakları ise, Negrân katliamından Beth-Arsham piskoposu Simeon (ö. 540)'un mektupları vasıtasıyla haberdar olduğundan ve onun çabaları neticesinde bölgeye müdahale edildiğinden bahsetmektedirler. Neticede katliam Bizans imparatoru tarafından öğrenilmiş ve onun desteğiyle Habeşliler bölgeye müdahale etmek için harekete geçmiştir.⁷¹ Buna göre Habeşliler, yetmiş bin kişilik bir ordu hazırlamış ve bölge halkının yardımını da yanlarına alarak bölgeyi ele geçirmişlerdir.⁷²

Negrân katliamı neticesinde girişilen bu askerî harekât başka katliamlara neden olmuştur. Buna göre Habeşliler bölgedeki tüm yerleşim yerlerine girmişler, diledikleri gibi yağma yapmışlar ve Yahudileri katletmişlerdir.⁷³ Hatta dil problemi sebebiyle Hıristiyan olduklarını ifade edemeyen pekçokları da bu süreçte öldürülmüştür. Bu dehşetli durumu gören ve canlarını kurtarmak isteyen Hıristiyanlar ancak avuçlarına çizdikleri haç işaretini göstererek canlarını kurtarabilmişlerdir.⁷⁴

Habeşlilerin ana gayesi bölgede hâkimiyetlerini kalıcı kılmaktır. Bunu gerçekleştirmek için de Himyer kraliyet ailesine mensup olan ve uzun zamandır Hıristiyan olmak isteyen İbrahim adlı birini vaftiz ettirmişler ve onu bölgede kendi adlarına tasarruflarda bulunması için vekil kral olarak atamışlardır.⁷⁵ Müslüman kaynaklarında İbrahim ismindeki kral vekilinden bahsedilmemektedir. Bu kaynaklara göre Habeşliler bölgenin yönetimini Eryat'a teslim etmiştir. Eryat ise bölgede bir müddet hüküm sürdükten sonra Ebrehe (ö. 570 [?]) ile giriştiği mücadeleyi kaybetmiş ve hâkimiyet Ebrehe'ye geçmiştir.⁷⁶ Ebrehe'nin yönetime geçmesiyle, Hıristiyanlığın bölgedeki yayılma hızı artmıştır. Nitekim o, bölgedeki dinî hayatı düzenlemek için İskenderiye'den *Gregentius* (ö. ?) ismindeki piskoposu getirtmiş ve ona ülkenin başrahibi unvanını vermiştir. *Gregentius* da bölgede Hıristiyanlığı yaymak için Roma kanunlarının temel alındığı bir kanun tanzim etmiş⁷⁷, bölgede kaldığı yaklaşık 10 yıl boyunca⁷⁸ mezkûr kanunların uygulanmasında hassasiyet göstermiştir. Bu kanunlar birbirini takip eden üç aşamadan meydana gelmiştir. Birinci aşamada putperestler ölüm tehdidiyle Hıristiyanlaştırılacaklardır.

⁶⁹ Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, 10- 11; Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 131.

⁷⁰ Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 131.

⁷¹ https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1994_1_8_Papathanasiou.pdf 14/10/2022.

⁷² Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 131.

⁷³ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 137- 138.

⁷⁴ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 138.

⁷⁵ Moberg, *The Book Of The Himyarites*, 140-142;

https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1994_1_8_Papathanasiou.pdf 14/10/2022.

⁷⁶ Ahmet Lütfi Kazancı, "Ebrehe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/ 79.

⁷⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 243-244; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 141.

⁷⁸ Vassilios, "The Ethiopian Occupation Of South Arabia", 125.

Yahudiler ise ilk etapta ikna edilmeye çalışılacaklar, ikna olmamaları durumundaysa ölümle tehdit edileceklerdir.⁷⁹ Anlaşılacağı üzere bu insanlar Hıristiyanlığı kendi istekleriyle kabul etmedikleri için vaftiz olmadan önce Hıristiyanlık hakkında herhangi bir dinî eğitimden geçmemişlerdir. İlk aşamada verilmeyen bu eğitimin ikinci aşamada verilmesi planlanmıştır. Buna göre, tüm bölge kolay denetlenebilmesi için küçük idari bölümlere ayrılacak ve yeni vaftiz olmuş insanlar günlük yaşam içinde dini yönden yönlendirilerek eğitilecektir. Son aşamada da tanzim edilen bu kanunların ilahî emir olduğu ifade edilerek yeni Hıristiyanların bunlara uyma noktasında kararlı ve istikrarlı olmaları sağlanacaktır. Bir başka ifadeyle Hıristiyan ilkeler sosyal hayatta hâkim kılınmaya çalışılacaktır.⁸⁰

Görüleceği üzere Ebrehe Hıristiyanlığın tüm bölgede yayılması için büyük çaba harcamıştır. Bununla birlikte bu çabanın dışında gelişen birtakım olaylar sebebiyle de Nocrân'daki Hıristiyan nüfus artmıştır. Buna göre Nestûriler Hîre'de üstünlüğü ele geçirdikleri zaman Monofizitlere baskı yapmaya başlamışlar, bu durum da Monofizitlerin Nocrân'a göç etmesine neden olmuştur.⁸¹ Bu göç hareketi sonrasında Nocrân, Hıristiyanlığın Güney Arabistan'daki en önemli merkezi haline gelmiştir.⁸²

Ebrehe bir taraftan yaptırdığı kanunlarla bölgenin sosyo-kültürel yapısını Hıristiyanlık öğeleriyle şekillendirmeye çalışırken diğer taraftan ülke genelinde kiliseler yaptırarak Hıristiyan unsurları günlük hayatta görünür kılmaya çaba sarf etmiştir.⁸³ Ebrehe tarafından yaptırılan kiliselerden biri –belki de en önemlisi— San'a'da yaptırdığı Kulleys adı verilen kilisedir. Çünkü bu kilise Kâbe'ye alternatif olarak yapılmıştır. Bu kilise sayesinde insanların, artık Kâbe yerine buraya gelemeye başlaması ve Kâbe sayesinde Mekke'nin elde ettiği ekonomik kazançların San'a'ya akması planlanmıştır. Kulleys'in Kinâne kabilesi mensuplarınca pisletilmesi üzerine Ebrehe, Kâbe'yi yıkmak amacıyla bir ordu toplamış ve Mekke üzerine sefere çıkmıştır.⁸⁴ Ebrehe, ordusuyla birlikte Mekke önlerine kadar geldiğinde, Ebâbil adı verilen kuşların/kuş sürülerinin saldırısına uğramış ve büyük kayıplar verdikten sonra geri çekilmiştir. O, Ebabil saldırısından yaralı olarak kurtulmuş, fakat memleketine döndükten kısa bir zaman sonra ölmüştür. Ebrehe'nin ölümünden sonra yönetimi oğulları devralmış ancak onlar babaları gibi güçlü bir yönetim sergileyemediklerinden bölge halkıyla aralarında anlaşmazlıklar başgöstermiştir. Bunun üzerine bölge halkı, eski Himyer hanedanına mensup kişilerden; onlar da Sâsânilerden yardım talebinde bulunmuşlardır.⁸⁵

⁷⁹ Vassilios Christides, “The Dawn of the Urbanization in the Kingdom of the Himyarites in the 6th Century and in the Light of Byzantine Hagiography”, *Interrelations Between the Peoples of the Near East and Byzantium in the Pre-Islamic Times*, ed. Vassilios Christides (Cordoba: CNERU, 2015), 45.

⁸⁰ https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1994_1_8_Papathanasiou.pdf 14/10/2022.

⁸¹ Oved Abdullah al-Nahee, “The Christians of Najran: The Debate On Muslim-Christians Views On Their Doctrines Of Jesus Christ/525-661 CE” (Wales: University Of Wales Trinity St. David, 2016), 3.

⁸² Nuh Arslantaş, *H. Muhammed Döneminde Yahudiler* (Ankara: Kuramer Yayınları, 2016), 105.

⁸³ Vassilios, “The Ethiopian Occupation Of South Arabia”, 122.

⁸⁴ Kazancı, “Ebrehe”, 10/ 79- 80.

⁸⁵ Sönmez, “Nocrân'da Hıristiyanlık”, 131; Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, çev. Mehmed Eminoğlu (Konya: Sebat Basımevi, 1973), 2/ 277- 278.

Sâsâni hükümdarı yardım talebi karşısında bir müddet tereddüt etmiş, ancak teo-politik sebeplerden dolayı bu talebi olumlu cevaplamıştır. Sefere katılacak mahkûmlara özgürlüklerinin verileceği sözü verilerek onlardan müteşekkil bir ordu kurulmuştur.⁸⁶ Bölge halkının desteğini alan bu ordu bölgenin işgalini gerçekleştirmiştir. Sâsâni ordusu işgalden sonra yönetimi Himyer hanedanına mensup Seyf b. Zî Yezen (ö. 575 [?])'e devretmiştir. Seyf, birkaç yıl hüküm sürdüktan sonra Habeşlilerce öldürülünce Sâsâniler tekrar bir ordu göndermiş ve bölgede 597 yılına kadar sürecek olan Sâsâni hegemonyası başlamıştır.⁸⁷

Bazı Hıristiyan tarihçiler, bölgede Sâsâni hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte baskın dinî akım olan Monofizitliğin yerini Nestûrililiğin aldığını iddia etmektedirler. Ancak bu iddia, Sâsânilerin Necrânlılar üzerinde Nestûri propagandası yaptığının detayları verilerek desteklenmek yerine bölgenin Nestûri destekçisi olarak bilinen Sâsânilerin işgali altında olduğu fikri üzerine temellendirilmeye çalışılmıştır.⁸⁸ Bu savın geçerli olup olmadığını anlayabilmek için bölgede hüküm süren Habeşlilerin ve Sâsânilerin yönetim açısından mukayese edilmesi yerinde olacaktır. Habeşliler coğrafi yakınlığın avantajlarını da kullanarak yaklaşık 50 yıl boyunca hâkimiyeti altında tuttuğu bölgede hem dillerini hem de dinlerini yaymak için çok yoğun çaba sarf etmişlerdir. Coğrafi açıdan uzakta bulunan Sâsâniler ise bölge üzerinde Habeşlilerin yaptığı etkiyi gösterememişler ve hâkimiyet sahaları yalnızca başkent San'a ve çevresinden ibaret kalmıştır. Zikredilen bölgelerin dışındaysa hâkimiyet, kabile şeyhlerinin/ikta sahiplerinin olmuştur.⁸⁹ Bu bilgiler ışığında Necrân'ın siyasî durumunun Sâsâni yönetimine direkt olarak bağlı olmaktan ziyade özerk bir nitelik taşıdığını⁹⁰ söylemek mümkün görünmektedir.

Bölgedeki hâkimiyetleri Sâsânilerden daha uzun süren ve daha kuvvetli olan Habeşlilerin tüm baskılarına rağmen Nestûrililik varlığını sürdürebilmişken⁹¹ Habeşlilere nazaran daha gevşek bir yönetim sergileyen Sâsâniler döneminde Monofizitlik bölgedeki varlığını ve hatta kurumsallaşmasını sürdürmüştür. Bu da İskenderiye ve Antakya'dan gelen Monofizit piskoposlar marifetiyle gerçekleştirilmiştir.⁹²

597 yılında Sâsânilerin bölgeden çekilmesiyle de yeni bir dönem başlamıştır. Buna göre Necrân Hıristiyanları onlarca yıldır arkalarına aldıkları güçlerden artık mahrum hale gelmişler ve bölge hâkimiyeti konusunda Hıristiyan unsurlara ihtiyacı olmayan Müslümanların bölgeyi ele geçirmeleriyle buradaki Hıristiyanlık zayıflamış ve eski görünürlüğünü kaybetmiştir.

⁸⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 346.

⁸⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 346; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 11-12; Sönmez, "Necrân'da Hıristiyanlık", 131.

⁸⁸ al- Nahee, "The Christians of Najran: The Debate On Muslim-Christians Views On Their Doctrines Of Jesus Christ/525-661 CE", 4.

⁸⁹ Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 13.

⁹⁰ al- Nahee, "The Christians of Najran: The Debate On Muslim-Christians Views On Their Doctrines Of Jesus Christ/525-661 CE", 4.

⁹¹ Shahid, "İslam ve Doğu Hıristiyanları: Mekke-Miladi 610-622", 200.

⁹² Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 135.

5. SONUÇ

Merkezden uzak ve ortodoks dinî anlayıştan kopmuş sosyo-teolojik yapılar genellikle kırılğan ve endişeli hâlette olup varlıklarının da güç dengelerini iyi okumalarına bağlı olduğu söylenebilir. Zikredilen durum, anlaşıldığı kadarıyla Negrân'daki Hıristiyan topluluğun serüvenine uymaktadır. Plansız bir şekilde, yani kendiğilinden Güney Arabistan bölgesine girmiş olan Hıristiyanlık, zamanla yayılmacı devletlerin emelleri doğrultusunda kullanabilecek bir araç olarak desteklenmiş ve bu sayede yaygınlık kazanmıştır. Sonuçları etkileyecek faktörlerin hızlı ve sürekli değişiklik gösterdiği bir coğrafyada bulunan ve bahse konu faktörlerin etkisini ağır bir şekilde hisseden Negrânlıların da “tutunacak dal” misali bölgede varlık gösteren askerî ve politik güçlere bağlı bir ilişki biçimi geliştirmek zorunda kaldıkları düşünülebilir. Bu durum kendini Habeşliler döneminde Monofizitliğin, Sâsâniler döneminde de Nestûriliğin bölgedeki hâkim mezhep olmasında kendini göstermiştir. Yani bölgede tahakküm kuran güç değiştikçe hâkim Hıristiyan mezhebin de buna bağlı olarak değiştiği söylenebilir.

On yıllar boyunca Negrân'daki Hıristiyanları bir şekilde destekleyen Bizans, Sâsâni ve Habeş gibi yayılmacı devletlerin bölgeden çekilmesi ve sonrasında bölgenin Müslümanların hâkimiyetine girmesiyle buradaki Hıristiyanlık zayıflamış ve önceki görünürlüğünü kaybetmiştir. Sonuç olarak, sunî ve pragmatik bir biçimde desteklenen dinlerin ya da mezheplerin varlıklarını uzun süre devam ettirmeyeceklerini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- al- Nahee, Owed Abdullah. “The Christians of Najran: The Debate On Muslim-Christians Views On Their Doctrines Of Jesus Christ/525-661 CE”. 1- 9. Wales: University Of Wales Trinity St. David, 2016.
- al- Nahee, Owed Abdullah. “The Historical Development of Paganism in Najran, during the Pre- and Early Islamic Era (524-641 AD)”. Proceedings Of The Eight Saudi Students Conference In The UK. ed. Neil Alford – Jean Frechet. 13- 24. London: Imperial College Press, 2016.
- Arslantaş, Nuh. Hz. Muhammed Döneminde Yahûdiler. Ankara: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Aydın, Mahmut – Duran, Asim. Kur'an ve Hıristiyanlar (Kur'an'ın Geliş Ortamında Hıristiyanların İnançları, İbadetleri ve Kutsal Metinleri). İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Christides, Vassilios. “The Dawn of the Urbanization in the Kingdom of the Himyarites in the 6th Century and in the Light of Byzantine Hagiography”. Interrelations Between the Peoples of the Near East and Byzantium in the Pre-Islamic Times. ed. Vassilios Christides. 25- 48. Cordoba: CNERU, 2015.
- Christides, Vassilios. “The Himyarite-Ethiopian War And The Ethiopian Occupation Of South Arabia In The Acts Of Gregentius (ca 530 AD)”. Annales d’Ethiophie 9 (1972), 115-146.
- Çağatay, Neşet. İslam Dönemine Dek Arap Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- et- Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir. Tarih-i Taberî Tercemesi, çev. Mehmed Eminoğlu. 3 Cilt. Konya: Sebat Basımevi, 1973.

- Fayda, Mustafa. İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Greenslade, W.G. "The Martyrs Of Nejran", The Moslem World 22/3 (1932), 264- 275.
- Günaltay, Mehmet Şemsettin. İslam Öncesi Arap Tarihi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Günaltay, Şemsettin. İslam Öncesi Araplar ve Dinleri. sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Hamidullah, Muhammed. İslam Peygamberi, Hayatı ve Eserleri. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- İbn Hişam, Hz. Muhammed'in Hayatı (es-Siret'ün-Nebeviyye). çev İzzet Hasan – Neşet Çağatay. I Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Jeffrey, Arthur. "Christianity In South Arabia". Anglican Theological Review 27/3 (Temmuz 1945), 193-216.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Ebrehe". TDV İslam Ansiklopedisi. 10/ 79- 80. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Lankina, Anna. Reclaiming The Non-Nicene Past: Theophilus The Indian And Ulfila The Goth As Missionary Heroes. Florida: University Of Florida, Master's Thesis, 2011.
- Moberg, Axel. The Book Of The Himyarites- Fragments Of A Hitherto Unknown Syriac Work, London: Oxford University Press, 1924.
- Nebes, Norbert. "The Martyrs Of Najran An The End Of The Himyar: On The Political History Of South Arabia In The Early Sixth Century". In The Qur'an In Context. Ed. Angelika Neuwirth. 26- 59. Leiden: Brill, 2011.
- Pseudo-Dionysius Of Tel-Mahre Cronicle Part III. çev. Witold Witakowski. Liverpool: Liverpool University Press, 1996.
- Shahid, İrfan. "İslam ve Doğu Hıristiyanları: Mekke-Miladi 610-622". çev. Zekiye Sönmez. Dini Araştırmalar Dergisi 20/51 (2017), 187- 209.
- Shahid, İrfan. The Martyrs Of Najran New Documents. Bruxelles: Societe Des Bollondistes, 1971.
- Sönmez, Zekiye. İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Sönmez, Zekiye. "Necrân'da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hıristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri". UÜİFD 26/2 (2017), 117- 147.
- Temir, Hakan. "İslam'dan Önce Necrân Şehri". ed. Terane Nagiyeva. 146- 157. Batumi, Georgia: ISPEC Publishing House, 2020.
- Trimingham, J. Spencer. Christianity Among The Arabs In Pre-Islamic Times. Beyrut: Longman London Librairie Du Liban, 1. Basım, 1979.
- Üçok, Bahriye. İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler (Hicri 7.- 11. Yıllar). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 1. Basım, 2019.
- Van Der Horst, Pieter W. "Jews And Christians In Conclift In Ancient Himyar (Yemen)", NTT Journal Of Theology And The Study Of Religion 69/3 (2015), 181- 189.
- https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1994_1_8_Papathanasiou.pdf
14/10/2022.
- http://richardfrye.org->Arabia_before_Islam.pdf 21.09.2022.